

ӘОЖ 94 (620)

Е.К. Көкен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: erke_cok_guzel@mail.ru

Түрік және араб империализмінің негізгі күші

Аңдатпа. Мақалада түрік және араб империализмінің негізгі күші қарастырылған. Ол араб елдерінің қатынасында соғыстан кейінгі Түркия саясатын, екі негізгі шартты кезеңдерге бөлшектеген. Бірінші кезең 40- және 50-жылдарды, екінші кезең 60-70 жылдарды қамтиды. 40-50 жылдар Түркияның сыртқы саяси бағыты үшін проимпериалистік және қарсы араб саясаты тән болды, араб елдерінің көпшілік қатынастарына кернеулік туғызды, әсіресе көрші елдермен.

Түйін сөздер: империализмнің негізгі күші, Түркияның сыртқы саясаты, гегемония.

Араб елдерінің қатынасында соғыстан кейінгі Түркия саясатын, екі негізгі кезеңдерге шартты бөлшектеуге болады. Бірінші кезең 40- және 50-жылдарды, екінші кезең 60-70 жылдарды қамтиды.

40-50 жылдар Түркияның сыртқы саяси бағыты үшін проимпериалистік және қарсы-араб саясаты тән болды, араб елдерінің көпшілік қатынастарына кернеулік туғызды, әсіресе көрші елдермен. Түркия АҚШ-пен, Англиямен және Франциямен ынтымақтастық құрып, таяу және орта шығыста әскери-саяси блоктарын жасауға талпына бастады. Жаңа сыртқы Түркия саяси бағыты, империалистік державалар одағы, түрік билеуші топтарының «маңдай алды тұлға» рөлін алып және бұрынғы Осман империясының көлемді ауданында өз гегемонияларын орнатуға ұмтылады деуге негізгі себеп болды.

60-жылдардың басы қатынастардың тоқтауымен, маңызды даулардың жоқтығымен, бірақ сонымен бірге араб елдерінің мүддесі тиетін сұрақтардағы түсініспеушілікпен атап өтілген.

Аумалы-төкпелі талпыныс кезеңін 1963-1964 жылдар аралығы деп санауға болады, әртүрлі себептерге байланысты Түркия араб елдерімен қатынасын реттеуге талпына түседі.

Жақындасу, сонымен бірге араб елдерінің Түркиямен қатынастарын дамытуға және жөнді қалыпқа келу жолдарын іздеуге белсене араласуы 1967 жылдың маусымынан

кейін араб елдерінде соғыстан кейінгі жылдарда ұлт-азаттық қозғалыс қарқындала бастады, жеке алғанда, бұл елдердің аумағынан шетелдік әскердің шығарылуы жөніндегі талаптарда және империалистік державалардың мүддесіне қызмет көрсету тәртіптеріне қарсы сөз сөйлеулерінен айқындалды.

Англия және АҚШ бұл қозғалысқа қарсы күрестерде Түркияны пайдалануға үміттенеді. Түркия билеуші топтарының ішкі және сыртқы демократияға қарсы саясаты мұндай үміттер үшін негіз болды.

Америкалық тарихшы Дэнкварт Ростоу былай деп жазған: «Түрік Республикасы – тұрақсыздығымен белгілі Таяу Шығыс аумағындағы тұрақтылықтың тірегі. Азия елдері және Африканың көпшілігі бұл уақытта Еуропа және Солтүстік Америкамен қатынастарын бағалауда, Түркия еуропалық ұлттардың дипломаттық отбасына толық қабылданған жалғыз ретінде өзгешеленеді» [1, 295-б.]. Түркияның батыс державаларға көмегін және таяу шығысты ауданға батыс одақтарының жүйесін таратуын Ростоу ерекше бағалаған [1, 309-б.].

Шындығында, Түркияның басқа таяу шығыс елдерінен айырмашылығы, батыс державалармен өз қатынастарының бағалауына қарағанда, дәстүрлі саясатты елдің өткізілетін билеуші топтарымен сәйкес күштердің капиталистік элементінде жаңа жол салуына көңіл қойды, таяу

шығыста олардың гегемонисттік саясатын жүзеге асыруына, тіректі қызмет көрсете алатын күшті әріптес бағыттарды қарастырды. Жоғарыда көрсетілгендей, Түркия 1947 жылға дейін Англиямен жасалған одаққа арқаланды, содан соң АҚШ-пен тез арада жақындасуы басталды, кейінірек әскери-саяси істестікке ұласты.

Соғыстан кейінгі ағылшын елшілігінің есептерінде орта және Таяу Шығыс елдерінде, екі жақты шешімнің негізінде Ирақ, Түркия, Трансиордания аралығында және әрі қарай басқа елдермен кеңейту есебінен келісімшарттар жасау арқылы, әскери блогтың жасалуы кірді.

Осман империясының заманынан келе жатқан арабтар мен Түркиялардың арасындағы өзара жек көруі, әсіресе 1939 жылы Түркияға берілген Александрет санджагынан кейінгі еселенген өшпендігі кедергі болуына қарамастан, ағылшын елшілігі Ирақтағы, Трансиорданиядағы ағылшындарды жақтайтын тәртіптерге және Түркиядағы кертартпа тәртібіне үміттенеді. Бағдадпен созылған шартты бекіту, араб халықтарының әртүрлі Түркияға қатысты шараларға сенімсіздікпен және күдіктілікпен қарайтындарын аңғартты.

Ирақ және Түркия өкілдерінің арасындағы келіссөздердің бастапқы кезеңі 1945 жылы жазда Лондонда өтті, бұл ағылшын қайраткерлерінің Ирақ және Түркі елдерімен кездесулерінде екі елдің одағы туралы сұрақтар талқыланды. Түрік-Ирақ келіссөздерінің қорытынды кезеңі 1946 жылдың наурызының екінші жартысында Анкарада орын алды. Түркия және Ирақ аралығындағы «Достық және ынтымақты қатынастар» туралы келісім шартына 29 наурызда Анкарада қол қойылды. Келісімшарт тек қана «Дүниежүзі халықтарының қауіпсіздігін күшейту, әсіресе жақын және орта шығыс аумағын» қарастырып қана қойған жоқ, керісінше уәделескен екі ел арасында «ішкі реттеу» бойынша істестік және өзара көмек көрсету сүйемелдеу болып табылды. АҚШ және Англия, сонымен қатар Түркия және Ирақ үкіметі, бұл келісімшарт таяу және орта шығыста блок жасау үшін негіз бола алады деп санады. Араб елінің ішкі отан сүйгіштік күштерінің Түркиямен келісімге теріс қарауын болжаған, үш рет бір-бірлерін ауыстырған Ирақ үкіметі келісімшартты Ирақ парламентінен бекітуге бел бумады.

1946 жылдың басында түрік үкіметі Англия және АҚШ ойға алған таяу шығыс және араб

елдерін қатыстыруға кірісті. «Улус» газеті, араб елдерінің халықтарының ынталарында алыпсатар бар екенін қолданып, Түрік-Ирақ одағына қосылған жағдайда, «Нақты бостандықты және тәуелсіздікті» алып беруге сөз берді [2, 17-б.].

Арабтарды алдау тәсілімен, Түркия бірінші жоспарға осы және келесі әскери жобаларының кеңеске қарсы тарапын бірінші орынға қойып, «Коммунистік қауіп-қатер» ойынына кірісті. Бұл құралдар, дегенмен тиімсіз болып шықты. Белгілі мысыр журналшысы Абдель Кадир аль-Маазини былай деп атап кеткен, мысалы, атап өткен орта шығыс пакт араб әлемін Англия және Түркияның сайман қолына айналдырар еді: «Біз Ресейге қарсы керексіз антагонизмнен ештеңе ұтпаймыз» [3, 31-б.]. 1946 жылдың ағымында түрік үкіметі араб елдерін, әсіресе Мысыр және Сирияны, осы бірлестікке кіруге көндіруге біраз күш жұмсады.

Түрік мемлекетінің қайраткерлерінің араб елдеріне көптеген дипломаттық және тағы басқа сапарлары өтініштер мен арабтарды достық қатынасқа шақырумен қамтылған. Түрік мөрі «Ортақ мүдделер» ретінде елдердің оккупациясын сақтау қажеттілігін дәлелдеуге барынша күшін салды. Түркия позициясы араб елдерінде маңызды наразылығын шақырды. Мысыр, Сирия және Ливан үкіметі қандай болмасын империалистік одаққа кіруден батыл бас тартты және Түркия саясаттарын соттады. Араб мемлекеттерінің көпшілігі арабаралық істестіктерді күшейтуге қолдады.

Кернеулі қатынастар Түркия және Мысырдың аралығында пайда болды, артынан Түркия жеке алғанда Мысыр үшін Суэц каналының аймағынан ағылшын әскерлерін шығару туралы талап қою уақыт мерзіміне сай емес деп санады. Мысыр баспасөзі түрік позициясын бұл сұрақ бойынша сынауында, егер стратегиялық ағылшын гарнизондары қажет болса, онда оларға Суэц каналына қарағанда Түркияға орналастыру қажет деп санады [3, 30-33-б.].

Араб елдерінің көпшілігінің империалистік жоспарларға және оларды жүзеге асырудағы Түркияның рөліне теріс қатынасы соңғы билеуші топты есінен шығармады. Олар өз адалдықтарын Англия мен АҚШ-қа дәлелдеуін жалғастырды. Осылай, ««Улус» газеті, елдің сыртқы саясатының негізі бұрынғыша АҚШ-пен достығын күшейту және ұжымдық қауіпсіздік

жүйесін жасау» болып деп жазды. 1946 аяғы-1947 жылдарының басында түрік елшілігі Трансиорданиямен қатынастарын күшейтуге жұмсады, бұл елдің ханы Абдаллах ағылшындарды жақтайтын саясат жүргізетін. Англия бұл уақыты «Ұлы Сирия» және «Берекелі жарты ай» атты өз жобаларын іске асырып, сонымен бірге Сирия, Ливан және Түркия аралығында әскери-саяси одақ құру шешіміне қол жеткізуге тырысты. Абдаллах пен оның үкіметі талпынған «Ұлы Сирия» жобасының жүзеге асырылуына, Сирия мен Ливанда тойтарыс берді.

Сонымен бірге 1946 жылдың қарашасында өткен сессияда араб елдерінің лига Кеңесі де бұл жобаға қарсы екендігін айтты. Дегенмен, Абдаллах таққа ашық дәмелене өз талаптарын іске асыруға қол жеткізді. Сирияға ықпал ету құралдарының бірі Трансиордания мен Түркияның жақындасуы болды. 1947 қаңтардағы Абдаллахтың Түркияға сапары кезінде вилайет Хатайға кіріп шығады.

Бұрынғы Александреттік санджак 1939 жылы франко-түрік келісімі бойынша Түркияға тапсырылған, ал оған дейін бұрынғы сириялық аумақпен келісілген. Бұл барулар Сирияда үлкен наразылық тудырды [4, 128-б.]. Дегенмен, Абдаллахтың барлық тырысулары, тіпті «қаруын шошандатуы» ешқандай нәтиже бермеді. Нәтижесінде, Түркия мен Трансиордания арасындағы «Достық туралы» (қаңтарда 1947 жылы) шешіммен және «Одақ туралы» (сәуірде 1947 жылы) келісіммен қанағаттануға тура келді.

Империалистік шеңберлер бұл жақындауларға баса назар аударды. Түркия мен Трансиорданияның аралығындағы одақтың шешіміне дейін, ағылшындық «Мейли Дейли» бұл одақ Англияда қанағаттандырулықпен қарсы алынды» деп жазған [2, 20-б.]. Дегенмен, бұл одақ араб елдерінде қуаныш шақырмады, әсіресе Сирияда, бұл келісім араб елдеріндегі ағылшын өктемділігі мен түрік гегемониясын қалпына келтіруге ұмтылу деп санады.

Ұқсас қауіптенулер Трансиордания мен Сирияға қарсы серіктестік арасындағы одақ туралы келісімнің қол қоюына әзірлеу кезінде

екпіндеді, бұған Сирияда тұратын түрікке қуғын сияқты сылтаулар қызмет етті.

1947 жылдың наурызында «Трумэнның доктриналары» жариялауынан кейін Түркия билеуші топтары ынталы түрде Америка империалистерінің таяу шығыста әскери блоктарды жасауына, бұл өлке елдерінің құрама штаттардың әскери-саяси қуғыншы мақсаттарына бағынуына көмектесе бастады.

1949 жылдың соңында Түркия сыртқы істер министрі Неджмеддин Садақ, Түркия барлық таяу және орта шығыс аймағындағы Америка кәсіпорындарына араласатыны жөнінде айтты. Бірақ Араб елдері бұл күштерді қолдамады. Бұл тұста түрік басшылары үміт артқан Иордания және Ирак үкіметтеріндегі хан Абдаллах пен премьер-министр Нури Саид оқшаулана түсті. Империалистік державалардың ықпалына жауап ретінде, Түркия және араб елдерінің көпшілігі 1950 жылдың 17 маусымында ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қол қойды.

Араб елдері мен Түркияның жақындасуы бойынша шара қолдану туралы сұрақ, 1951 жылдың ақпанында Түркияда, таяу және орта шығыс елдерінде тіркелген дипломаттарының мәжілісінде қаралды. Дегенмен, америкалық елшіліктің тырысулары жетістіктерге жетпеді. Жақындасу тек хан Абдаллахтың 1951 жылдың мамырында араб елдерінің ынтасын емес, отарлаушы Англия ұмтылуларын білдірген Түркияға сапарымен шектелді.

Әдебиеттер

- 1 Foreign Policy in World Politics, Ed. R. – Macridis, 1958.
- 2 Маруков Ю.В., Потемкин Ю.В. Арабо-түрікские отношения на современном этапе. – М., 1961.
- 3 Kirk G. The Middle East. 1945-1950. London – New York – Toronto, 1954.
- 4 Лазарев М.С., Голдобин А.М., Румянцев В.П. Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1966.
- 5 Поцхверия Б.М. Внешняя политика Турции после второй мировой войны. – М., 1976.

Е.К. Көкен

Основная сила турецкого и арабского империализма

В статье рассматриваются основная сила империализма в Турции и арабских странах и политические аспекты взаимоотношений между странами Ближнего Востока. На основании последних исследований составлена основа политического портрета названных стран, а также проведен сравнительный анализ.

Ключевые слова: основная сила империализма, внешняя политика Турции, гегемония.

E.K. Koken

Main force of Turkish and Arabic imperialism

The article discusses the main force of imperialism in Turkey and Arab countries, and political aspects of the relationship between the countries of the Middle East. Based on the latest research based framework of political portraiture of these countries, as well as the comparative analysis.

Keywords: the main strength of imperialism, foreign relations of Turkey, hegemony.